

Bogusław Mykietów

**SZLACHTA MARCHIJSKA  
W SŁUŻBIE WŁADCÓW BRANDENBURGII  
DOWÓDCY TWIERDZY KOSTRZYN W LATACH 1546–1901**

Po śmierci brandenburskiego elektora Joachima I (11 lipca 1535 r.) zgodnie z jego testamentem następuje podział Marchii Brandenburskiej. Joachim II, starszy syn zmarłego, otrzymuje we władanie Marchię Starą, Środkową i Wkrzańską, młodszy syn Jan – Nową Marchię, do której przyłączono Ziemię Torzymską, księstwo krośnieńskie i okręg chociebuski (Cottbus). Na stolicę swojego państwa margrabia Jan wybiera Kostrzyn – dotąd małe i zaniedbane miasteczko położone u ujścia Warty do Odry.

Usytuowanie miasta w bagnistej, mało dostępnej dolinie pozwoliło na zbudowanie w tym miejscu jednej z największych w owym czasie nowożytnych twierdz. Budowę umocnień rozpoczęto w 1537 roku, a ich rozbudowę prowadzono praktycznie aż do schyłku XIX wieku, kiedy to rozwój artylerii i broni strzeleckiej sprawił, że kostrzyńska twierdza straciła swe strategiczne znaczenie<sup>1</sup>.

Kostrzyn w XVI wieku z mało znaczącej miejsciny stał się siedzibą władz, urzędów i miejscem stacjonowania silnego brandenburskiego garnizonu. Jan Kostrzyński, tworząc od podstaw zarówno aparat urzędniczy, jak i wojskowy, oparł się przede wszystkim na przedstawicielach miejscowych rodów szlacheckich. Mieli oni stanowić łącznik między dworem i urzędami a szlachtą<sup>2</sup>. Kolejni władcy Nowej Marchii nie stosowali już tak szczególnej selekcji kandydatów na ważne dla funkcjonowania kraju stanowiska, zawsze jednak znaczącą grupę wśród urzędników i wojskowych kostrzyńskiej twierdzy stanowili przedstawiciele rodów lokalnej szlachty, takich jak von Brandt, von der Marwitz, von der Borne czy von Groben.

---

<sup>1</sup>Zob. J. Stankiewicz, *Twierdza Kostrzyn – zarys dziejów*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, Warszawa 1966, t. 12, cz. 1, s. 163–185.

<sup>2</sup>Jednocześnie margrabiemu zależało, aby pochodzący ze szlachty urzędnicy nie preferowali swojej grupy społecznej. Znany jest przypadek, gdy szlachcic piastujący ważne stanowisko w służbie margrabiego w Sulechowie został zobowiązany do pomocy miejskiemu doradcy w sporze między szkołą a miejscową szlachtą (zob. L. Mollwo, *Margraf Hans von Küstrin*, Hildesheim – Leipzig 1926, s. 93).

W 1546 roku margrabia Jan zarządził utworzenie gwardii kostrzyńskiej twierdzy składającej się z 300–400 knechtów. Jest mało prawdopodobne, aby załoga osiągnęła wówczas zakładany stan liczebny, skoro w 1567 roku liczyła 150 ludzi podzielonych na trzy rotę. Do obowiązków gwardii należała wyłącznie służba wartownicza. Kostrzyńscy żołnierze nie byli kierowani do wypraw wojennych poza granice kraju<sup>3</sup>.

Głównodowodzącym całej twierdzy był *oberhauptmann* (dosł. naczelnny kapitan), nazywany także *schloshauptmannem* (kapitanem zamkowym)<sup>4</sup>. Pierwszym dowódcą kostrzyńskiej twierdzy margrabia ustanowił pułkownika Melchiora Grünberga. Oberhauptmannowi twierdzy podlegał *wardihauptmann*, (*guardihauptmann*, kapitan gwardii). Sprawował on bezpośrednią władzę nad załogą twierdzy. Podlegali mu *wachmeister* (wachmistrz) i *rottführer* (rotmistrz). Żołd kapitana gwardii składał się z pieniędzy wypłacanych w gotówce oraz z deputatu w naturze. Otrzymywał rocznie 200 talarów pensji oraz dodatkowo 50 talarów na zakup umundurowania, 18 talarów na opłacenie mieszkania i 9 talarów na drewno na opał. Dodatkowo kapitan gwardii otrzymywał rocznie trzy tłuste świnie, trzy owce i trzy barany,  $\frac{2}{8}$  masła, 10 kop i 6 sztuk sera, szefel soli, 26 beczek piwa, 2,5 wispla żyta, pół wispla jęczmienia, szefel grochu, pół szefla kaszy gryczanej, 10 wisplów owsa dla dwóch koni oraz odzież dla dwóch osób<sup>5</sup>. Margrabia Jan, tworząc załogę twierdzy, ustanowił wysokość żołdu knechtów na 4 guldeny miesięcznie, zaś podchorąży otrzymywał 10 guldenów<sup>6</sup>.

Jednym z podstawowych obowiązków oberhauptmanna było utrzymywanie stałej liczebności załogi. Okres służby w kostrzyńskiej twierdzy trwał

<sup>3</sup>G. Berg, *Beiträge zur Geschichte des Markgrafen Johann von Cüstrin*, „Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark”, Landsberg 1923, z. 4, s. 102–103.

<sup>4</sup>Ponieważ trudno jest precyzyjnie przetłumaczyć nazwy stanowisk dowódców twierdzy, uznałem za właściwe pozostawienie oryginalnej niemieckiej terminologii. Dotychczasowe opracowania traktują sprawę nazewnictwa marginalnie. L. Noël (*Aus der Geschichte Küstrins*, Berlin 1906, s. 4) stwierdza, że dowódcy kostrzyńskiej twierdzy byli nazywani *oberhauptmannami* (dosł. ‘naczelnny kapitan’). Określenie to wg Noël’a od połowy XVII w. jest zastępowane przez modne w tamtym czasie słowo *gouverneur* (‘gubernator’). Stanowisko *Kommandant der Festung Küstrin* (‘komendant twierdzy Kostrzyn’) pojawia się według niego dopiero w 1643 r. i było podległe gubernatorowi. Ten tytuł był zapewne odpowiednikiem wcześniejszego *wardihauptmanna* (‘kapitana gwardii’). Potwierdzeniem takiego stanu rzeczy jest informacja poświęcona temu zagadnieniu w *Die Stadt im deutschen Osten* E. Diehla (Küstrin b.r.w., s. 31–32). Podobną w treści wzmiankę znajdujemy także w: *Küstrin 1232/1932* R. Jona (Frankfurt n. O. – Berlin 1932, s. 57).

<sup>5</sup>G. Berg, *Die Garnison der Festung Küstrin bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, „Schriften des Vereins für Geschichte der Neumark”, Landsberg 1898, z. 7, s. 35. 1 wispel = 24 szefle, 1 szefel = 55 l.

<sup>6</sup>Tenże, *Beiträge...*, s. 102.

przynajmniej trzy lata. Istniały specjalne uregulowania dotyczące możliwości zakończenia służby wojskowej w gwardii fortecznej. Żołnierz, który odsłużył swój czas i nie chciał pozostać w wojsku, musiał to zgłosić przynajmniej trzy miesiące wcześniej gwardihauptmannowi, który przekazywał informacje o kończących służbę knechtach oberhauptmannowi. Rozporządzenie dotyczące nakazu wcześniejszego informowania o zamiarze zakończenia służby wojskowej w kostrzyńskiej twierdzy było czytane co sześć tygodni, przy okazji wypłacania żołdu, w obecności wszystkich przełożonych<sup>7</sup>.

Głównodowodzący kostrzyńskiej twierdzy nadzorował także żołnierzy pełniących służbę wartowniczą. Wszelkie wykroczenia były surowo karane. Żołnierz, którego przyłapano na spaniu w czasie pełnienia warty, mógł być ukarany nawet śmiercią lub wysłany karnie na Węgry do jednostek walczących przeciw Turkom<sup>8</sup>.

Po śmierci Jana Kostrzyńskiego miasto wprawdzie utraciło funkcje stałej rezydencji władcy, lecz pozostało siedzibą nowomarchijskiego rządu i innych urzędów krajowych. W dalszym ciągu dużą militarną rolę odgrywała rozbudowywana twierdza. Jej forteczna załoga była gwarantem stabilności i bezpieczeństwa państwa. Gdy w 1589 r. w pobliskiej Chojnie wybuchła rewolta i obalono tam radę miejską, głównodowodzący kostrzyńską twierdzą pułkownik Zachariasz von Grünberg otrzymał od elektora rozkaz zdławienia buntu. Wraz z częścią swojej załogi zdobył Chojnę, a uwięzionych przywódców buntu wysłał do Berlina<sup>9</sup>.

Od 1630 roku, kiedy kostrzyńska gwardia forteczna, podobnie jak inne w marchii, została rozwiązana, obsadę twierdzy stanowiły pojedyncze kompanie regimentów polowych<sup>10</sup>. Żołnierzy stacjonujących w twierdzy utrzymywali kostrzyńscy mieszkańcy. Kompanię Hildebranda von Krachta, dowódcy twierdzy w latach 1612–1638, zaopatrywali w żywność i zapewniali zakwaterowanie, a także uiszczali co tydzień sumę 136 talarów i 14 groszy na wypłatę żołdu<sup>11</sup>. Przymus utrzymywania załogi Kostrzyna przez mieszkańców był szczególnie uciążliwy w czasie działań wojennych, kiedy w twierdzy stacjonowało więcej wojska. W 1620 r. załoga liczyła 61 osób, w 1633 r. – 300, a w 1639 r. aż 985 żołnierzy. Trzy lata później, w 1642 roku, Kostrzyn liczył ok. 1100 mieszkańców cywilnych oraz ośmiuset żołnierzy. Warunki

<sup>7</sup>E. Diehl, *op. cit.*, s. 32.

<sup>8</sup>G. Berg, *Beiträge...*, s. 103.

<sup>9</sup>Żołnierze służący w twierdzy byli wykorzystywani do tłumienia rozruchów jeszcze w XIX w. Gdy 1 IV 1848 r. w Chojnie wybuchły zamieszki, podobnie jak w 1589 r., bunt został stłumiony przez jednostki stacjonujące w kostrzyńskiej twierdzy. Zob. *Kostrzyn nad Odrą. Dzieje dawne i nowe*, red. J. Marczewski, Poznań 1991, s. 136, 250.

<sup>10</sup>G. Berg, *Beiträge...*, s. 103.

<sup>11</sup>*Kostrzyn nad Odrą...*, s. 139.

lokalowe były tak złe, że obsadę garnizonu kwaterowano w mieszczańskich kamienicach na Starym Mieście, przydzielając nawet od dwunastu do dwudziestu osób na dom. W latach 1635–1652 mieszczanie na utrzymanie wojska wydali sumę 97 274 talarów i 12 groszy. Spowodowało to znaczne zubożenie miasta<sup>12</sup>.

W pierwszej połowie XVII wieku, w okresie tworzenia w Brandenburgii regularnych formacji wojskowych pojawia się nowe określenie osoby sprawującej pieczę nad całością spraw dotyczących twierdzy Kostrzyn. Słowo *gouverneur* (gubernator) zastępuje poprzednio używane określenia *oberhauptmann*, *schloshauptmann*<sup>13</sup>. Pierwszym głównodowodzącym, który używał tytułu *gouverneur von Küstrin* był pochodzący ze znanej szlacheckiej rodziny, osiadłej w okręgu lubuskim już w XIII wieku, Konrad von Burgsdorf<sup>14</sup>. Odegrał on znaczącą rolę w obejmowaniu rządów przez Fryderyka Wilhelma. Gdy młody elektor zażądał od dowódców marchijskich twierdz złożenia mu przysięgi wierności, głównodowodzący Peitz – von Goldacker oraz Spandau – pułkownik von Rochow odmówili. Jedynie pułkownik Konrad von Burgsdorf, gdy 28 stycznia 1641 roku nadszedł rozkaz wywiązania się z obowiązku złożenia przysięgi, natychmiast zadeklarował wypełnienie elektorskiego rozporządzenia. Już 30 stycznia zebrał na kostrzyńskim rynku swoich oficerów i żołnierzy i w obecności nowomarchijskiego rządu ślubował:

Ja Konrad von Burgsdorf [...] przysięgam Jaśnie Oświeconemu Panu, wierny mojemu urzędowi i szarzy, że będę wiernie i posłusznie służył [...] Wszystkim wrogom Jaśnie Oświeconego Elektorskiego Pana będę się opierał moim ciałem i krwią, dzielnie i po męsku. Również będę starał się utrzymać w poddaństwie i władzy Jaśnie Oświeconego Elektora powierzone mi stanowisko i twierdzę kostrzyńską<sup>15</sup>.

Stanowisko dowódcy kostrzyńskiej twierdzy wiązało się nie tylko z władzą wojskową, ale także bardzo często z wpływami politycznymi. Burgsdorf od 1640 roku był członkiem Tajnej Rady elektorskiej, co dawało mu możliwość wpływu zarówno na sprawy militarne, jak też polityczne i gospodarcze<sup>16</sup>. W styczniu 1642 roku w uznaniu zasług został mianowany, przez elektora Fryderyka Wilhelma głównym komendantem wszystkich marchijskich twierdz. Wkrótce po tym wydarzeniu przekazał władzę nad sprawami obronności Kostrzyna komendantowi twierdzy. Od tego czasu obok guber-

<sup>12</sup> *Tamże*, s. 145, 148.

<sup>13</sup> E. Diehl, *op. cit.*, s. 31–32.

<sup>14</sup> W. Strzyżewski, *Herby szlachty Nowej Marchii w herbarzu Johanna Siebmachera z 1605 roku*, „Rocznik Lubuski” t. XXVI, cz. 2, Zielona Góra 2000, s. 118.

<sup>15</sup> G. Berg, *Cüstrins Bedeutung und Opfer für den preussischen Staat*, Cüstrin 1901, s. 50–51.

<sup>16</sup> *Kostrzyn nad Odrą*..., s. 143.

natora pojawia się mający coraz większe znaczenie komendant twierdzy Kostrzyn (*Kommandant der Festung Küstrin*)<sup>17</sup>.

Ważną rolę odgrywali głównodowodzący kostrzyńską twierdzą przy rozbudowie miejscowych umocnień. Gubernator musiał posiadać wiedzę zarówno teoretyczną, jak i praktyczną z dziedziny szeroko pojętej wojskowości. Takie umiejętności pozwalały na bezpośredni nadzór nad wykonaniem powierzonych zadań budowlanych w twierdzy. Za zgodą elektora w 1662 roku pułkownik Christian Albrecht zu Dohna rozpoczął poszerzanie pasa obronnego Kostrzyna o nowe umocnienia, a w latach 1672–1676 nadzorował budowę zachowanego do dziś położonego nad Odrą bastionu Brandenburgia<sup>18</sup>.

Dowódcą kostrzyńskiej twierdzy często zostawał oficer sprawdzony na podobnym stanowisku. Przykładem może być postać Wilhelma von Brandt, rodowitego kostrzynianina, pochodzącego ze szlacheckiej rodziny osiadłej w Nowej Marchii już pod koniec XV wieku<sup>19</sup>. Po ukończeniu studiów we Frankfurcie nad Odrą i młodzieńczych podróżach po Anglii i Holandii Wilhelm von Brandt w roku 1665 rozpoczął służbę wojskową u Wielkiego Elektora. Doświadczenia nabywał podczas kampanii wojennych przeciw Francji i Szwecji oraz na Węgrzech. Od 1669 roku pełnił w twierdzy Piława (niem. Pillau, dziś Bałtijsk) funkcję gubernatora. W 1692 r. został skierowany na podobne stanowisko do Magdeburga. Dwa lata później zostaje wysłany z misją dyplomatyczną do Wiednia, a 7 lipca 1701 r., na kilka miesięcy przed śmiercią, obejmuje stanowisko gubernatora kostrzyńskiej twierdzy<sup>20</sup>.

Niejednokrotnie gubernatorem — na drodze awansu — zostawał oficer wcześniej piastujący stanowisko komendanta twierdzy. Tak było w przypadku pułkownika Baltzera Friedricha von Sydow, kolejnego przedstawiciela starej nowomarchijskiej szlachty w służbie władców Brandenburgii. Rodzina, z której się wywodził, była wymieniana już w XIII-wiecznych dokumentach, a w XIV wieku otrzymała dobra w okręgu chojeńskim i gorzowskim<sup>21</sup>. 9 stycznia 1705 r. Baltzer Friedrich von Sydow objął stanowisko komendanta twierdzy, a 30 stycznia 1721 został mianowany gubernatorem. Podobną drogę do najwyższego stanowiska w kostrzyńskiej twierdzy przebył generał-major Dietrich Johann Rynsch baron von der Heyden. 30 stycznia 1721 r. został komendantem, a już po kilkunastu dniach (11 lutego) awansował na gubernatora twierdzy<sup>22</sup>.

<sup>17</sup>R. Juon, *op. cit.*, s. 57.

<sup>18</sup>*Kostrzyn nad Odrą...*, s. 163.

<sup>19</sup>W. Strzyżewski, *op. cit.*, s. 117.

<sup>20</sup>Brandt, [w:] *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, opr. W. Killy, München 1995, cz. II, s. 71.

<sup>21</sup>W. Strzyżewski, *op. cit.*, s. 121.

<sup>22</sup>L. Noël, *op. cit.*, s. 28–29.

Za panowania Fryderyka Wilhelma I (1713–1740) pruskie formacje wojskowe zaczęły nabierać kształtu nowoczesnej armii opartej na zmuszanych do służby wojskowej junkrach. Klasa właścicieli ziemskich była zbyt słaba ekonomicznie, aby przeciwstawić się włączaniu jej przedstawicieli w system militarnej organizacji państwa. Fryderyk II kontynuował dzieło ojca, tworząc korpusy kadetów i ustanawiając wyłączność służby oficerskiej dla szlachty. Jednocześnie stosował zasadę oceny pracy oficerów według dokonań w służbie garnizonowej i na manewrach. Efektem tych działań był dobrze zorganizowany, silny korpus oficerski, w którym awans nie zależał od koneksji, ale od talentu i ciężkiej pracy w garnizonach<sup>23</sup>. Zasady stworzone przez Fryderyka Wilhelma I i jego następcę sprawiły, że domeną szlachty stało się wojsko. Miało to zaowocować w przyszłości. Wydarzenia wieku XIX umocniły autorytet oficerów. Panowało ogólne przekonanie, że zjednoczenie i potęgę Niemcy zawdzięczają armii<sup>24</sup>.

W dobrze strzeżonej twierdzy od czasów margrabiego Jana istniało ciężkie więzienie. Czasem trafiali tu z polecenia samego króla więźniowie, którymi kostrzyński gubernator zajmował się osobiście. W 1706 roku za oszukanie pruskiego monarchy trafił do zamkowych lochów alchemik Caetano di Ruggiero. Obiecywał on „wykonanie” 6 000 000 talarów w złocie. Gdy w wyznaczonym terminie nie udało mu się tego dokonać, próbował ucieczki; schwytany trafił do Kostrzyna. Włoch zdołał jednak kolejny raz przekonać króla, że zna magiczną formułę pozwalającą na wyprodukowanie dowolnej ilości złota. Otrzymał kilkanaście tysięcy talarów i pod nadzorem gubernatora kostrzyńskiej twierdzy wybudował w piwnicach kostrzyńskiego zamku pracownię alchemiczną<sup>25</sup>. Pod koniec 1708 roku gubernator von Schlabberndorf zapowiedział alchemikowi, że jeśli do świąt wielkanocnych 1709 roku nie wywiąże się ze swoich obietnic, zostanie powieszony. Tak też się stało. Generał von Schlabberndorf w osobliwy sposób zorganizował egzekucję. 23 sierpnia 1709 r. między godziną 9 a 10, eskortowany przez czterdziestu grenadierów, Ruggiero został przewieziony na miejsce kaźni. Plac przy długim moście, gdzie zwyczajowo tracono złoczyńców, był otoczony setką żołnierzy z kostrzyńskiego garnizonu. Tam alchemik-oszust przebrany w złoconą szatę zawisł na sznurze przywiązany do pozłoczonej belki szubienicy<sup>26</sup>.

Dwadzieścia jeden lat później miała miejsce w Kostrzynie kolejna niecodzienna egzekucja. Gubernator kostrzyńskiej twierdzy Otto Gustaw von

<sup>23</sup>S. Salmonowicz, *Fryderyk Wielki*, Wrocław 1996, s. 58–59.

<sup>24</sup>J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Wrocław 1998, s. 259.

<sup>25</sup>*Kostrzyn nad Odrą...*, s. 173.

<sup>26</sup>L. Noël, *op. cit.*, s. 14.

Lepell otrzymał od króla rozkaz wykonania wyroku kary śmierci na Hansie Hermannie von Katte. Von Lepell zlecił swojemu podwładnemu, komendantowi von Reichmannowi, aby znalazł dla więźnia kwaterę oraz przygotował przy bastionie Brandenburgia miejsce egzekucji. Katte, skazany za przygotowanie ucieczki królewicza Fryderyka (1712–1786) z kraju, 5 listopada 1730 r. został dostarczony do Kostrzyna. Nazajutrz rano w środku okręgu utworzonego przez 150 żołnierzy z kostrzyńskiego garnizonu kat Coblentz przez ścięcie mieczem pozbawił go życia<sup>27</sup>.

Młody Fryderyk, który musiał przyglądać się egzekucji przyjaciela, pozostał więźniem kostrzyńskiego zamku. Dopiero po złożeniu ojcu przysięgi posłuszeństwa został wypuszczony z więzienia. Poczynania Fryderyka miały być jednak ściśle kontrolowane przez gubernatora twierdzy von Lepella. Czytał on korespondencję królewicza oraz informowano go o każdorazowym zamiarze opuszczenia przez niego twierdzy<sup>28</sup>.

Otton Gustaw von Lepell zapisał się także tym w kronikach miasta, że był gubernatorem, który potrafił dość skutecznie sabotować poczynania urzędników Kamery Wojen i Domen. Planowali oni rozbudowę miasta na Hornwerku. Podobno powodem oporu Lepella był fakt, iż w północnej jego części miał swój ogród, założony jeszcze przez poprzednika, generałmajora Dietricha Johanna Rynscha von der Heydena. Zabudowę rozpoczęto po długich przetargach dopiero w 1735 r.<sup>29</sup>

W 1742 roku ustanowiono w Kostrzynie nowy garnizon. Składał się z trzech szwadronów rothenburskiego regimentu dragonów. Ich utrzymaniem zajmowały się władze miasta. Wybudowały one maneż na Hornwerku oraz stodoły, gdzie gromadzono zapas paszy dla koni. Nowe obowiązki nakładane na miejskie władze wynikały ze szczególnej pozycji kostrzyńskich władz wojskowych. W protokołach rady miejskiej z 1682 roku znajdujemy nawet zapis o kupnie pięciu wiader würgburskiego wina dla dowódcy twierdzy. Zaopatrywanie głównodowodzącego twierdzą i wyższych oficerów w szlachetne gatunki win było stałym obowiązkiem miejskich urzędników<sup>30</sup>.

W drugiej połowie XVIII wieku pierwszoplanową rolę w zarządzaniu obronnością Kostrzyna zaczynają odgrywać komendanci. Stanowisko gubernatora utrzymuje się wprawdzie jeszcze do początku XIX wieku, ale kontrolę nad twierdzą w praktyce przejmują komendanci twierdzy. W 1752 r. stanowisko gubernatora kostrzyńskiej twierdzy obejmuje książę Moritz von

---

<sup>27</sup>Całe zdarzenie zostało wyczerpująco opisane przez T. Fontanego *Po tej stronie Odry*, Gorzów 2000, s. 30–50).

<sup>28</sup>*Kostrzyn nad Odrą...*, s. 174.

<sup>29</sup>*Tamże*, s. 168.

<sup>30</sup>*Tamże*, s. 158–159.

Anhalt-Dessau. Ten doświadczony dowódca, który zaczynał karierę wojskową w wieku jedenastu lat jako adiutant swojego ojca, księcia Leopolda von Anhalt-Dessau, bierze udział w 1734 r. w kampanii nad Renem. W 1745 roku zostaje awansowany na generała lejtnanta, a w 1757 r. na generała marszałka polowego. W 1758 r. bierze udział w bitwie pod Sarbinowem. Jeszcze tego samego roku, ciężko ranny pod Hochkirch, dostaje się do niewoli austriackiej. Dwa lata później umiera<sup>31</sup>. Przez następne trzy lata stanowisko gubernatora Kostrzyna pozostaje nieobsadzone. Następny znany nam gubernator, książę Friedrich von Braunschwig-Oels, objął to stanowisko dopiero 23 czerwca 1763 r. Wcześniej nominacja nowego dowódcy twierdzy następowała prawie niezwłocznie; zwłoka w tym przypadku może oznaczać, że faktyczną władzę nad twierdzą sprawował już komendant (*Kommandant der Festung Küstrin*).

W 1758 roku, w czasie wojny siedmioletniej, obroną kostrzyńskiej twierdzy kierował komendant Schack von Wittenau. Nie potrafił on jednak wykorzystać potężnego wyposażenia twierdzy i obronić znajdującego się wewnątrz umocnień miasta. 15 sierpnia 1758 roku cała zabudowa Starego Miasta spłonęła w wyniku rosyjskiego bombardowania, umocnienia twierdzy jednak pozostały nienaruszone. Gdy 21 sierpnia von Wittenau próbował się usprawiedliwić przed przybyłym do Kostrzyna Fryderykiem Wielkim z błędów popełnionych przy obronie twierdzy, ten rzekł tylko: „Niech milczy! To ja jestem winien. Dlaczego zrobiłem go dowódcą?”<sup>32</sup>

Od 1803 roku kostrzyńskim garnizonem kierował oficer z niechlubną przeszłością, Friedrich Wilhelm von Ingersleben. Wydalony z regimentu, komendantem Kostrzyna został tylko dzięki wstawiennictwu dworzan<sup>33</sup>. Złamanie dotychczas stosowanej zasady, że awans na ważne stanowiska wojskowe nie zależy od koneksji, ale od talentu i ciężkiej pracy oficera, miało dla kostrzyńskiej twierdzy fatalne następstwa. W 1806 roku Ingersleben miał pod swoją komendą blisko 2500 osób załogi: trzy bataliony żołnierzy, 75 huzarów oraz obsługę osiemdziesięciu fortecznych armat. Z tego też powodu Francuzi zmierzający na wschód nie zamierzali zdobywać Kostrzyna. Marszałek Davout otrzymał od Napoleona rozkaz ominięcia twierdzy. 29 października 1806 roku pod Kostrzyn zostaje jednak wysłana dowodzona przez gen. Gudina dywizja z dwiema raczej nieprzydatnymi w obleganiu fortec haubicami. Francuzi z marszu zajęli chyżę i Długie Przedmieście; mimo że nie mieli żadnych szans na zdobycie twierdzy w walce, zażądali od komendanta złożenia kapitulacji. Zanim nadeszła odpowiedź od obroń-

<sup>31</sup>Anhalt-Dessau Moritz, [w:] *Deutsche Biographische Enzyklopädie...*, cz. I, s. 140.

<sup>32</sup>T. Fontane, *op. cit.*, s. 17.

<sup>33</sup>*Tamże*, s. 19–20.



ców twierdzy, w nocy z 31 października na 1 listopada większa część wojsk francuskich została wycofana. Pozostał zaledwie jeden pułk piechoty pod dowództwem gen. Gauthiera<sup>34</sup>.

W tym czasie w obleżonym mieście trwały gorączkowe narady komendanta z członkami rady wojennej. Mając w pamięci zniszczenia, których dokonało rosyjskie bombardowanie w 1758 roku, mieszczenie, rada wojenna oraz sam Ingersleben głosowali za poddaniem twierdzy. O północy 31 października w położonym za miastem domu Friedrich Wilhelm von Ingersleben podpisał akt kapitulacji. Ponieważ nie miał ze sobą żadnej urzędowej pieczęci, dokument opatrzył odciskiem pieczęci cechu farbiarzy<sup>35</sup>. Gen. Gudin ze swoją dywizją musiał pospiesznie zawrócić spod Frankfurtu, gdyż oddział gen. Gauthiera był za mały, aby przejąć poddaną twierdzę.

Wilhelm von Ingersleben przeszedł do historii jako jedyny w dziejach Kostrzyna dowódca, który bez walki poddał twierdzę. Gdy kilka dni po tym wydarzeniu przedłożono Napoleonowi do zatwierdzenia dokument kapitulacyjny, w którym zagwarantowano Ingerslebenowi służbę w armii francuskiej, ten własnoręcznie napisał na nim: „Nie potrzebuję człowieka, który zdradził swego pana”<sup>36</sup>.

Ingersleben jako jedyny pruski oficer kampanii 1806 roku został skazany na karę śmierci, a jego majątek miał ulec konfiskacie. Wyrok zmieniono jednak na karę dożywotniego więzienia, a po niedługim czasie byłego komendanta uwolniono. Ingersleben zmarł okryty niesławą w Hohenlohe pod Lipskiem w 1814 r.<sup>37</sup>

Przez krótki okres (1806–1814) twierdzą dowodzili używający tytułu gubernatora generałowie wojsk francuskich<sup>38</sup>. Wojny napoleońskie przyniosły miastu zapaść gospodarczą. Wraz z utratą przez Kostrzyn rangi centrum administracyjnego malało znaczenie głównodowodzącego twierdzą. Czasem występował on nawet w roli instytucji przeciwdziałającej rozprzestrzenianiu się chorób. W 1831 roku pełniący obowiązki komendanta generał Köhn von Jaski kierował akcją izolowania chorych na azjatycką cholere. Gdy w miejskiej owczarni odnotowano pierwszy przypadek tej choroby, miejsce to zostało odizolowane od miasta przez kordon wojska. Śmiertelność osób zapadłych na tę chorobę była bardzo duża. Z ok. trzydziestoosobowej grupy odizolowanej w owczarni po kilku dniach przy życiu pozostała tylko jedna

<sup>34</sup> *Kostrzyn nad Odrą...*, s. 200–202.

<sup>35</sup> T. Fontane, *op. cit.*, s. 19–20.

<sup>36</sup> *Tamże*, s. 19–20.

<sup>37</sup> *Kostrzyn nad Odrą...*, s. 200–202.

<sup>38</sup> Dzieje zarządzania twierdzą przez francuskich gubernatorów zostały wyczerpująco przedstawione w: *Kostrzyn nad Odrą...*, s. 199–212.

kobieta i jedno dziecko. Oddziały kostrzyńskiego garnizonu wysłano także do tworzenia kordonu sanitarnego wokół okolicznych wiosek<sup>39</sup>.

W dalszym ciągu jednak komendanci mieli decydujący wpływ na rozwój samego Kostrzyna. Przepisy wojskowe ograniczały rozwój przestrzenny miasta, gdyż każdą inwestycję budowlaną musiała zaakceptować komendantura twierdzy.

Decyzje komendanta były ostateczne. Nie odbudowano wyburzonych przez Francuzów podczas oblężenia 1813–1814 sześciu domów stojących przy drodze na Gorzyń. Podobnie było z odbudową Długiego Przedmieścia oraz chyży. 14 marca 1814 roku zdecydowano, że ze względu na konieczność ubezpieczenia twierdzy na lewym brzegu Odry przyczółkiem mostowym dzielnice te nie zostaną odbudowane w starym miejscu. Mieszkańcy kierowali swe prośby o pozwolenie na odbudowę nawet bezpośrednio do Fryderyka Wilhelma III. Nie odniosły one skutku; ponieważ jeszcze w 1820 r. wiele rodzin mieszkało w ruinach Długiego Przedmieścia, komendant twierdzy wydał rozkaz usunięcia ich siłą. Przepisy obronne twierdzy stanowiły, że budynki na lewym brzegu Odry nie mogą stać bliżej niż 1300 kroków od murów twierdzy<sup>40</sup>.

Zabudowa leżącego za Wartą Krótkiego Przedmieścia także była ograniczona postanowieniami komendanta twierdzy. Domy (przy ul. Drzewickiej) miały być stawiane tylko ścianą szczytową do ulicy, a między nimi pozostawiano wolne place umożliwiające lepszą obserwację i ostrzał przez artylerię twierdzy. Mieszkańcy tej dzielnicy próbujący wybudować dom dość często spotykali się z zakazem komendanta<sup>41</sup>.

Obronny charakter miasta sprawiał, że gdy w drugiej połowie XIX wieku nastął okres rozbudowy zakładów przemysłowych oraz linii komunikacyjnych, decyzje władz wojskowych hamowały rozwój gospodarczy. Sprawozdanie władz miejskich z lat 1878–1880 zawiera informacje, że konieczność zdobycia zgody komendanta twierdzy na zabudowę terenów nadrzecznych pozbawia miasto możliwości rozwoju żeglugi i spedycji towarów<sup>42</sup>.

Ostatnimi pracami fortyfikacyjnymi była budowa w odległości kilku kilometrów od Kostrzyna fortów w Gorgast, Czarnowie, Sarbinowie i Żabicach. Wtedy też wzrasta ranga twierdzy. Dotychczas piastujących stanowisko komendanta oficerów, zwykle w stopniu pułkownika, zastępują wojskowi w randze generała<sup>43</sup>.

---

<sup>39</sup> *Tamże*, s. 236.

<sup>40</sup> *Tamże*, s. 231–232.

<sup>41</sup> *Tamże*, s. 234.

<sup>42</sup> *Tamże*, s. 258.

<sup>43</sup> V. Braun, F. Gosch, M. Rogge, *Kostrzyn. Miasto-twierdza i forty twierdzy pierścieniowej*, „Die Festung”, tłum. Z. Czarnuch, Unna 1997, z. 8, s. 19.

U schyłku XIX wieku władze wojskowe uznały, że stary system umocnień stracił swoją wartość obronną. Upowszechnienie posiadającej duży zasięg skutecznego rażenia broni gwintowanej sprawiło, że podjęto decyzję o przerwaniu prac nad rozbudową twierdzy. Umocnienia utrudniające rozwój miasta zaczęto rozbierać, inne adaptowano do celów cywilnych. W latach 1891–1892 władze miejskie Kostrzyna poszerzyły bramy Starego Miasta, a w pierwszych latach XX w. burmistrz Detlefsen uzyskał zgodę dowództwa twierdzy na zabudowę terenów dawnego Długiego Przedmieścia. W 1912 r. zniesione zostały ograniczenia wojskowe dotyczące Krótkiego Przedmieścia (wówczas nazywanego już Nowym Miastem)<sup>44</sup>. Zmiany strategii wojskowej oraz rozwój broni sprawiły, że dowódca kostrzyńskiej twierdzy stracił swe dawne znaczenie. Odtąd kierował garnizorem wprawdzie dużym, ale nie wyróżniającym się, jak w poprzednich wiekach, siłą opartą na potężnych umocnieniach.

## Głównodowodzący twierdzy Kostrzyn

| Data powołania na stanowisko | Oberhauptmann / Gouverneur  |
|------------------------------|---|
| 1546                         | pułkownik Melchior Grünberg   |
| 1552                         | pułkownik Hans von Buch (starszy)   |
| 1567 (?)                     | pułkownik von Otterstädt  |
| 1577 (?)*                    | pułkownik Zachariasz von Grünberg   |
| 5 II 1583                    | oberhauptmann von Ditzbergk (Tischbergk); <i>dowódca ponad twierdzami i gwardią</i> , od 1586 roku piastował także urząd radcy ( <i>Rat</i> ) w kostrzyńskiej twierdzy. |
| 1593                         | oberhauptmann Hans von Buch (młodszy)   |
| 1603 lub 1610                | oberhauptmann Gans Edler von Puttlitz   |
| 1611 lub 1612                | pułkownik Hildebrand von Kracht, zm. 29 VIII 1638 r.  |
| 4 XI 1638                    | pułkownik Konrad von Burgsdorf, ur. 1 XII 1595 r., zm. 1 II 1652 r.   |
| 1652                         | pułkownik Georg Ehrenreich von Burgsdorf, ur. 27 XI 1603 r., zm. 2 III 1656 r.  |
| 30 V 1656                    | pułkownik Christian Albrecht graf zu Dohna, ur. w 1621 r. na zamku w Kostrzynie, zm. w 1677 r.; pochowany został w kostrzyńskiej farze.                                 |
| 27 XII 1677                  | pułkownik Joachim Ernest von Görtzke, ur. 11 IV 1611 r., zm. 27 III 1682 r.   |

<sup>44</sup> *Kostrzyn nad Odrą...*, s. 265.

| Data powołania na stanowisko | Oberhauptmann / Gouverneur  |
|------------------------------|---|
| 10 IV 1682                   | generał marszałek polny baron Georg von Derfflinger, ur. 20 III 1606 r. w Neuhofen (Austria), w 1690 r. ustąpił ze stanowiska, zm. 14 II 1695 r. w Gusow k. Frankfurtu n. Odrą. |
| 8 V 1690                     | generał piechoty Kurt Hildebrand von der Marwitz, zm. w 1700 r.   |
| 7 VII 1701                   | generał podporucznik Wilhelm von Brandt, ur. 29 IX 1644 w Kostrzynie, zm. 18 XII 1701 r.  |
| 30 XII 1701                  | generał major Joachim Christoph von Götze, wcześniej był gubernatorem Peitz   |
| 11 VIII 1703                 | generał podporucznik baron Otto von Schlabberndorff; wcześniej był gubernatorem Peitz, zmarł w 1721 roku.   |
| 30 I 1721                    | generał podporucznik piechoty Baltzer Friedrich von Sydow; wcześniej był komendantem twierdzy kostrzyńskiej.  |
| 11 II 1721                   | generał major Dietrich Johann Rynsch baron von der Heyden, zm. 1729 r.; wcześniej był komendantem twierdzy kostrzyńskiej.   |
| 25 III 1729                  | generał major kawalerii Otto Gustaw von Lepell  |
| 31 XII 1735                  | generał marszałek polny książę Leopold zu Anhalt; w 1747 r. został gubernatorem Magdeburga.   |
| 23 VI 1747                   | generał podporucznik David Gürgen von Graevenitz, wcześniej komendant Magdeburga, odszedł ze stanowiska gubernatora Kostrzyna 7 IX 1752 r., zm. w IV 1757 r.                    |
| 7 IX 1752                    | generał podporucznik książę Moritz zu Anhalt-Dessau, ur. 31 X 1712 r. w Dessau, zm. 11 IV 1760 r. tamże.  |
| 23 VI 1763                   | generał podporucznik książę Friedrich von Braunschwig-Oels  |
| 20 III 1794                  | generał piechoty Aleksander Friedrich von Knobelsdorf, zm. 10 XII 1799 r.   |
| 20 V 1800                    | generał podporucznik Phillip Friedrich Lebrecht von Lattorf, zm. 15 VII 1808 r.   |
| XI 1806                      | generał Gauthier**  |
| XI 1806                      | generał Menard**  |
| V 1807                       | generał d'Agonlt**  |
| XI 1807                      | generał Barrois**   |
|                              | generał brygady Hastrel**   |
| 1808                         | generał dywizji Gudin**   |

| Data powołania na stanowisko | Oberhauptmann / Gouverneur   |
|------------------------------|--|
| 1811                         | generał Teste**  |
| 1813                         | generał brygady baron Konrnier d'Albe**; był gubernatorem do 1814 r. |

Opracowanie na podstawie: L. N o ë l, *Aus der Geschichte Küstrins*, Berlin 1906; *Kostrzyn nad Odrą. Dzieje dawne i nowe*, red. J. Marczewski, Poznań 1991; G. B e r g, *Cüstrin seit hundert Jahren*, Cüstrin 1902; W. F i t z k y, *Küstrin. Bild einer vom Schicksal schwergeprüften Stadt*, Kiel 1967.

\* Autorzy publikacji *Kostrzyn nad Odrą. Dzieje dawne i nowe* podają, że pełnił on służbę do 1593 r. (s. 138), zaś L. N o ë l, w *Aus der Geschichte Küstrins*, że tylko do 1583 r.

\*\* Gubernatorowie francuscy, którzy zarządzali twierdzą Kostrzyn w latach 1806–1813.

#### Komendanci twierdzy Kostrzyn

| Data powołania na stanowisko | Kommandanten der Festung Küstrin  |
|------------------------------|---|
| 1643                         | podpułkownik Balthazar von der Marwitz  |
| 1 V 1657                     | podpułkownik Hans von der Marwitz; zmarł jako pułkownik   |
| 29 III 1675                  | podpułkownik Friedrich Wilhelm von der Lüderitz, od 1689 generał-major  |
| 4 X 1690                     | pułkownik Christoph Friedrich von Bismarck-Schönhansen, od 1704 r. generał-major, zmarł 24 XII 1704 r.                              |
| 9 I 1705                     | pułkownik Baltzer Friedrich von Sydow, wcześniej służył w przybocznej gwardii twierdzy; 30 I 1721 r. został gubernatorem Kostrzyna. |
| 30 I 1721                    | generał-major Dietrich Johann Rynsch baron von der Heyden, 11 II 1721 r. awansował na stanowisko gubernatora twierdzy.              |
| 10 II 1722                   | pułkownik Gottfried von Reichmann; zmarł 9 XII 1744 r.  |
| 31 XII 1744                  | podpułkownik Aleksander von Friedeborn; zmarł 14 I 1752 r.  |
| 24 I 1752                    | kapitan Caspar Adrian von Seyger, od 27 I 1752 r. podpułkownik.   |
| 1758                         | pułkownik Schach von Wittenau   |
| 1762                         | podpułkownik Nikolaus Friedrich von Heyderstädt; zmarł w 1772 r.  |
| 4 IV 1772                    | major Bernhard Friedrich von Köthen, od 6 VII 1788 r. podpułkownik; zmarł 18 IX 1794 r.   |

| Data powołania na stanowisko | Kommandanten der Festung Küstrin   |
|------------------------------|--|
| 18 IX 1794                   | generał-major Karl Sigismund von Kamcke; zmarł w VI 1795 r.  |
| 17 VI 1795                   | pułkownik Carl Wedig von Bonin, zmarł w III 1803 r.  |
| 14 III 1803                  | pułkownik Heinrich Ferdinand Friedrich Wilhelm von Ingersleben; komendantem był do 1806 r.; ur. 1745, zm. w 1814 r.                      |
| 1814                         | generał-major Johann von Hinrichs, w roku 1814 kierował blokadą Kostrzyna; 18 III 1814 r. przejął komendanturę twierdzy.                 |
| 3 X 1815                     | pułkownik Johann Ludwig von Kreisheim (Creilsheim)   |
| 17 X 1816 lub 1817           | pułkownik Friedrich Wilhelm von Bülow; 19 XII 1828 r. został komendantem Cosel.  |
| 1829                         | generał-podporucznik Köhn von Jaski  |
| 1847                         | generał-major von Corwin-Wiersbitzki   |
| 1850                         | major książę Waldemar von Schleswig-Holstein   |
| 1851                         | pułkownik baron zu Schleinitz  |
| 1863                         | pułkownik graf von der Goltz   |
| 1866                         | pułkownik von Liebeherr  |
| 1868                         | pułkownik von Reichenbach  |
| 1869                         | pułkownik von Kettler (podczas wojny francusko-pruskiej 1870–1871 r. funkcję komendanta wojennego twierdzy pełnił podpułkownik Corsepis) |
| 1873                         | podpułkownik von Konta   |
| 1874                         | pułkownik Ziermann   |
| 1879                         | pułkownik von Kalkreuth  |
| 1886                         | podpułkownik Hofmann   |
| 1887                         | pułkownik von der Heyde (Heide)  |
| 1890                         | generał-major von Hagen  |
| 1895                         | generał-major Lademann   |
| 1898                         | generał-major von Below  |
| 1901 lub 1902                | generał-major Augustin   |

Opracowanie na podstawie: L. N o ë l, *Aus der Geschichte Küstrins*, Berlin 1906; *Kostrzyn nad Odrą. Dzieje dawne i nowe*, red. J. Marczewski, Poznań 1991; G. Berg, *Cüstrin seit hundert Jahren*, Cüstrin 1902; W. Fitzky, *Küstrin. Bild einer vom Schicksal schwergeprüften Stadt*, Kiel 1967.

Bogusław Mykietów

**DER MARKADEL IM DIENSTE DER BRANDENBURGER  
HERRSCHER. BEFEHLSHABER DER FESTUNG KÜSTRIN  
IN DEN JAHREN 1546–1901**

*Zusammenfassung*

Küstrin, bis zum 16. Jh. ein unbedeutender Ort, wurde zum Sitz sowohl Ämter und Behörden als auch einer starken Brandenburger Garnison. Johann von Küstrin, der von Anfang an den Beamten- und militärischen Kader aufbaute, stützte sich an Vertreter der hiesigen Adelsfamilien. Sie sollten eine Verbindung zwischen dem Hof, den Ämtern, und dem Adel bilden. Eine große militärische Bedeutung hatte die immer wieder ausgebaute Festung. Ihre Besetzung sollte dem Staat Stabilität und Sicherheit gewährleisten. Obwohl die aufeinanderfolgenden Machthaber der Neumark keine besondere Selektion der Kandidaten für die wichtigen Posten im Staat durchführten, gab es unter den Beamten und vor allem beim Militär der Küstriner Festung immer eine bedeutende Gruppe von Vertretern der lokalen Adelsfamilien wie von Brandt, von der Marwitz, von der Borne oder von Burgsdorf.